

परिचय

मधेससम्बन्धी खासै शोध नभएको बुझाइ आम रूपमा स्वीकार्य देखिन्छ। सो बुझाइमा आंशिक सत्यता छ। किनकि समग्र नेपाली समाजको अध्ययन-अनुसन्धानलाई लिएर समेत उस्तै अभिव्यक्ति आउने गर्छ। त्यस्तो अभिव्यक्ति गलत नै हो भन्ने आधार हाम्रो ज्ञानरूपी भण्डारले दिएको छैन। केही राम्रै अध्ययनहरू पनि भएका छन् जसले विभिन्न दृष्टिकोणबाट हाम्रो समाजलाई बुझ्न सघाउँछन्। यद्यपि शोध र समाजविज्ञानको दह्रो परम्परा नभएको नेपाली समाजमा, केही अपवादलाई छोडेर, अधिकांश विषयमा पर्याप्त ज्ञान उत्पादन नहुनु नौलो होइन। अनि गहकिलो शोधहरू नगन्य हुनु आश्चर्य होइन। त्यसैले मधेस होस् वा अन्य विषय यी बुझाइमा सत्यको अंश ठूलो छ, साथै विषय र सन्दर्भअनुसार केही आग्रह र प्राथमिकता निहित छ। तर अध्ययन-परम्पराको जग कमजोर हुनु एउटा पक्ष हो, अनि कुनै ठाउँ र/वा समुदाय विशेषमाथि आम रूपमा एकप्रकारको दुराग्रहपूर्ण दृष्टिकोण हावी रहनु अर्कै पक्ष हो। नेपाली समाजमा आम रूपमा हावी तराईवासी र मधेसीप्रतिको धारणा त्यस्तैमध्ये एउटा सशक्त आयाम हो जसले अवहेलनालाई बहुआयामिक आकृति दियो। साथै आम बुझाइलाई सर्वस्वीकार्य बनायो।

तराई-मधेस सन्दर्भ ग्रन्थ नामले नै जनाउँछ यो पुस्तक हालसम्म यस विषयमा भएका कामहरूको सूचीबद्ध ग्रन्थ हो। एउटा विषयमा भएको सम्पूर्ण अध्ययनलाई पुस्तकाकार दिनु आफैँमा जटिल काम हो। यस कार्यमा विविध विधाका अध्ययनहरूलाई समेट्नुपर्ने भएकोले यसको क्षेत्र बृहत् र व्यापक हुन्छ। त्यसैले यस्ता प्रयासहरूले सम्भवतः विद्यमान अध्ययनलाई सूचीकृत गर्ने कार्यमा न्याय गर्न पनि सक्दैनन्। अझ हागो जस्तो दसीप्रमाणलाई समेटेर राख्ने व्यवस्थित संस्कार नभएको समाजमा यस्तो कार्य कतिपय अवस्थामा दुःखदायी प्रयास बन्न जान्छ। अन्ततः जश समेत नपाउने आयोजना। यस्ता सीमाहरूको हेक्का मधेससम्बन्धी अध्ययनलाई सूचीकृत गर्नु पूर्व हामीलाई नभएको होइन। तथापि यी सीमाहरूभन्दा बढी यस्तो पुस्तकको आवश्यकता महसुस भएकोले यो तपाईंको हातमा छ।

यसभन्दा पहिला पनि तराईसम्बन्धी विभिन्न पुस्तक, प्रतिवेदन, कार्यपत्र, शोधपत्र र इन्टरनेट एवं पत्रपत्रिकामा छरिएका सामग्रीलाई सूचीकृत गर्ने प्रयास भएको हो। सन् २००० मा *स्टडिज इन नेपाली हिस्ट्री एण्ड सोसाइटी* जर्नलमा संजोग रूपाखेतीद्वारा सूचीकृत ५० पृष्ठको 'तराई: सन्दर्भ सूची' प्रकाशन भएको थियो। त्यस्तै मार्टिन चौतारीबाट प्रकाशित *मधेस विद्रोहको नालीबेली* (२०६४) मा चिरन मानन्धर र तीर्थ विष्टद्वारा मुलतः २०६३ माघको आन्दोलनसम्बन्धी अध्ययनलाई समेट्ने उद्देश्यले सामग्री सूचीकृत गरिएको थियो। तर विगत ६/७ वर्षयता र मुलतः २०६३ माघमा मधेसमा अभिव्यक्त राजनीतिक-सांस्कृतिक जागरण यस विषयमा चासो जगाउने उत्कर्ष बिन्दु बन्यो। सो वास्तविकताको दसीप्रमाण *तराई-मधेस सन्दर्भ ग्रन्थ*मा प्रशस्तै पाइन्छ, जसमा अघिल्ला दुवै सूचीलाई एकीकृतसमेत गरिएको छ। यो सन्दर्भ सूचीले सक्दो क्षेत्र र दायरालाई समेट्ने प्रयास गरेको हामीलाई विश्वास छ।

यो सङ्ग्रह सात खण्डमा विभाजित छ - पुस्तक/प्रकाशित सामग्री; अप्रकाशित प्रतिवेदन र कार्यपत्र; किताबको लेख; जर्नलको लेख; शोधपत्र; पत्रपत्रिकाको सामग्री - लेख/रिपोर्ट, सम्पादकीय, अन्तर्वार्ता; र इन्टरनेटमा उपलब्ध सामग्री - लेख/प्रतिवेदन, अन्तर्वार्ता। पत्रपत्रिका र इन्टरनेटमा उपलब्ध सामग्री समसामयिक र राजनीतिक विषयमा बढी केन्द्रित छन्। प्रायः पुस्तकहरू पनि त्यस्तै छन्। तर राजनीतिको अलावा आर्थिक र सांस्कृतिक क्षेत्र, साथै प्राकृतिक स्रोत साधन, वातावरण र अन्य सामाजिक पक्षसँगै प्राविधिक विषयका पुस्तकहरू पनि देखिन्छन्। यसको अलावा भाषा/वाङ्मयलाई प्रतिनिधित्व गर्ने केही पुस्तक पनि सूचीकृत छन्। त्रिभुवन विश्वविद्यालयलगायत पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय, काठमाडौं

विश्वविद्यालय र पोखरा विश्वविद्यालयमा उपाधिको लागि तयार गरिएका अनुसन्धान र शोधपत्र समाविष्ट छन्। साथै केही शोधपत्रहरू विदेशी विश्वविद्यालयहरूका पनि यसमा समेटिएका छन्। पुस्तक, प्रतिवेदन, शोधपत्र आदिलाई निश्चित समय सीमाभित्र नवाँधी भेटेसम्म समावेश गरिएको छ। त्यस्तै विभिन्न जर्नल र पुस्तकभित्र परेका लेखहरू पनि हामीले पाएसम्म समेटेका छौं।

कार्यपत्रको सूची भने अपेक्षा गरेभन्दा सानो छ। केही हाम्रो समायोजनमा भएका कमजोरीका कारण र केही कार्यक्रम आयोजक र/वा कार्यपत्र प्रस्तोतासँगै व्यवस्थित लगत नभएकोले कार्यक्रमहरूबारे जानकारी भए पनि थुप्रै कार्यपत्र यसमा समावेश नभएकोमा हामीलाई खेद छ।

पत्रपत्रिकाको खण्डमा मुख्यतया काठमाडौँबाट प्रकाशित पत्रपत्रिकाका सामग्री छन्। नेपालका प्रमुख दैनिक र साप्ताहिक एवं प्रमुख म्यागेजिनका लेखहरू यस खण्डमा समाविष्ट छन्। मुलतः विचार प्रधान एवं विश्लेषणात्मक लेख, रिपोर्टाज र खोजमूलक लेखहरू परेका छन्। यस खण्डमा राजनीतिक विषय बढी हावी भएको स्पष्ट देखिए पनि सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक विषयका सामग्री समेत राखिएका छन्। मधेससम्बन्धी सम्पादकीय र अन्तर्वार्ता पनि राखिएको छ। तराईका महत्त्वपूर्ण सहरहरूबाट प्रकाशित पत्रपत्रिकाका सामग्री राख्ने हाम्रो प्रयास अपेक्षाकृत सफल भएन। त्यसैले विद्रोहको सेरोफेरोमा सङ्कलन गरिएका पत्रपत्रिकाका लेखहरू यसमा परे पनि त्यसभन्दा अघि र पछिका फुटकर लेख/रचना अपवादवाहेक समाविष्ट छैनन्। यहाँ समाविष्ट भएकै अवधिमा पनि सम्पूर्ण सामग्री यहाँ परेको छैन। स्रोत र साधनको सीमा नै अन्ततः यस कमजोरीको कारक बन्न पुग्यो।

इन्टरनेटमा पनि मधेससम्बन्धी प्रशस्तै सामग्री पाइन्छ। खास गरी २०६३ माघको विद्रोह र त्यसपछि यो लहर चलेको हो। 'मधेसीवर्डप्रेस डटकम' जस्ता ब्लगहरू पनि छन् जसमा मधेसबारे मात्र लेख/रचना पाइन्छ। त्यसैले यस खण्डमा इन्टरनेटमा उपलब्ध सामग्रीको ठूलो खातबाट हामीलाई महत्त्वपूर्ण लागेको सामग्रीलाई मात्र सूचीकृत गरेका छौं। साथै तराई-मधेसको विषयमा मात्र सामग्री पाइने वा बढी सामग्री पाइने केही 'साइट' सूचीबद्ध गरिएकोले महत्त्वपूर्ण हुनसक्ने थुप्रै सामग्री सूचीकृत छैन। यस खण्डमा औल्याइएका निश्चित साइटमा जाने वित्तिकै अधिकांश सामग्री सजिलै पाउने भएकोले यहाँ छोट्टेर मात्र राखिएको हो।

केही हिन्दी र मैथिली भाषाका लेख र पुस्तकलाई छोडेर यसका अधिकांश सामग्री नेपाली तथा अङ्ग्रेजी भाषाका छन्। हिन्दी र मैथिली भाषामा

प्रकाशित सामग्री थोरै भएकोले ती बेग्लै खण्डमा सूचीकृत छैनन्, नेपाली खण्डमै राखिएका छन् ।

‘तराई’, ‘मधेस’ शब्दकै प्रयोगसम्बन्धमा बेग्लाबेग्लै राजनीतिक दाबी पाइन्छ । हामीले सामग्री समेटिरहेको समयमा र अद्यापि यी दाबी राजनीतिक दृष्टिबाट जल्दोबल्दो विषय बनिरहेका छन् । यिनै दाबीको कारण धेरै विषयवस्तु, तिनले पाउने प्राथमिकता र राजनीतिक बुझाइ पनि फरक छ । यो सूची तयार गर्ने क्रममा विषयगत प्राथमिकताको हिसाबले वा भौगोलिक दृष्टिले के राख्ने, के नराख्ने अलमल पनि भइरह्यो । भौगोलिक दृष्टिले हामीले सम्पूर्ण तराईलाई समेट्यौं । त्यसैले यस सङ्कलनमा सम्पूर्ण भूगोललाई समेटेका थुप्रै प्राविधिक अध्ययनहरू सूचीकृत भएका छन् । तर भूगोल उस्तै भए पनि विषयगत हिसाबले बेग्लै महत्त्व बोकेका र पृथक् अस्तित्व भएका कमैया, बादी आदि विषयको लगत यस ग्रन्थको पत्रपत्रिका खण्डमा परेका छैनन् । पहिलो बधुवा मजदुर र दोस्रो दलितसम्बन्धी सामग्री हुन् भन्ने लागेकोले यहाँ समावेश गरिएन । अरू खण्डमा पनि यी विषयका सामग्रीहरू कमै छन् ।

यो पुस्तकमा भएका सामग्री मधेससम्बन्धी अनुसन्धाता, अध्येताका लागि महत्त्वपूर्ण हुनेछ भन्ने विश्वास गरिएको छ । अन्य क्षेत्रमा जस्तै, प्राज्ञिक जगतमा पनि मधेसी समाजलाई विभिन्न कोणबाट बुझ्ने र ज्ञान उत्पादनमा महत्त्वपूर्ण योगदान गर्ने चुनौती बढेको छ । तराई-मधेस सन्दर्भ ग्रन्थले हालसम्मको कामलाई मूल्याङ्कन गर्ने अवसर त दिने नै छ, साथै मधेससम्बन्धी ज्ञान उत्पादनको दायरालाई ठम्याउँदै सार्थक एवं गहकिलो काम गर्न सहायक रहने विश्वास हामीले लिएका छौं । साथै, यसमा छुट्टन गएका सामग्रीलाई अँल्याउने कार्यमा यस विषयसँग चासो राख्ने सबैबाट सहयोग हुने अपेक्षा पनि छ ।